

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE GEÇEN YILAN ÜZERİNE BİR İNCELEME

 Nermin ATİLA^a

Özet

Hititlerin doğal çevreye ve onun içinde yaşayan canlılara yaklaşımı siyasi, hukuki, dini ve mitolojik metinlerden bilinmektedir. Bu belgelerde MUŞ Sumeogramıyla ifade edilen yılan, bir canlı olmasının ötesinde çok farklı anlamlar yüklenilmiştir. Hititler yılanı iyi-kötü, karanlık-aydınlık, ölümsüzlük ve şifa olarak algılamıştır. Ayrıca o dönemde yılan ihanetin, sinsiliğin, huzursuzluğun ve tekinsizliğin sembolik ifadesi olmuştur. Bu çalışmada Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen yılan kelimesinin anlamı, kara ve ak büyülerde yılanın kullanılması, fallarda yılanın tercih edilme sebebi, rüyalarda yılan yorumu ve yılanla ilgilenen görevliler incelenecektir. Ayrıca Hititlerin yılanı bakışı ve insanların üzerindeki güçlü etkisi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Hattuşa, Hitit faunası, Yılan, Hayvan

A REVIEW ON THE SNAKE IN HITITE CUNEIFORM WRITING TEXTS

Abstract

Hittites approach to the natural environment and the creatures living in it is known from legal, political, religious and mythological texts. In these documents, the snake, which is expressed with the MUŞ Sumerogram, has been given very different meanings beyond being a living thing. The Hittites perceived the snake as good-evil, dark-light, immortality and healing. In Hittites, snakes have become symbolic expressions of betrayal, insidiousness, restlessness and uncanniness. In this study, the meaning of the word snake in Hittite cuneiform documents, the use of snakes in black and white magic, the reason why snakes are preferred in fortune-telling, the interpretation of snakes in dreams and the officials who deal with snakes will be examined. Also, point view of the Hittites towards the snake and its forceful influence on people will be revealed.

Keywords: Hittite, Hattuşa, Hittite fauna, Snake, Animal

Giriş

Tarih boyunca yılan, insanoğlunun dünyayı anlamlandırmasında ve inanisında önemli rol oynayan bir canlıdır. Doğayla iç içe yaşayan insanoğlu, düzenli deri değiştiren ve yer altı dünyasıyla irtibatlı olduğunu düşündüğü yılanı diğer hayvanlardan farklı bir yere koyarak hem saygı duymuş hem

^aDr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, email: nerminatila@hitit.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 16.11.2021, Makale Kabul Tarihi: 12.01.2022

de korkmuştur (Sivri & Akbaba, 2018). Bu durum yılanın arkeolojik ve filolojik verilerde yer almasına sebep olmuştur. Evrendeki mevcut zıtlığı barındıran yılan, Hititler farklı anlamlar atfetmiştir. O dönemde yılan kozmik bir canlı olmasının yanı sıra tanrılarla iletişim aracı, tanrısal bir güç, insan ruhuna girebilen canlı olarak algılanmıştır.

MUŠ “Yılan” Kelimesinin Anlamı

Yılan, Hititçe çivi yazılı metinlerde çoğunlukla MUŠ (Ertem, 1965, s. 135; HZL, s. 338) Sumeogramıyla çok az Akadça ŞĒRU (CAD, 148) Hurrice apse (Haas, *Materia Magica*, 474 vd.) kelimeleriyle yazılmaktadır. Yılanın Hititçe okunuşu henüz tespit edilmemiştir. Ancak yılanla ilgili tamlamalara göre sonu “a-” ile biten bir kelime olduğu anlaşılmıştır (Ertem, 1965, s. 135). Güterbock, Hititçe *hartagga-* kelimesinin yılan anlamına gelebileceğini iddia etmiştir (Güterbock, 1942 - 1943, s. 102). Ancak bu görüş şüphe ile karşılanmıştır (Friedrich, 1952, s. 61; Ertem, 1965, s.163; Ünal, 2016, s. 169).¹ Yılanın Hititçesi bilinmemesine rağmen MUŠ Sumeogramıyla geçen yılan türleri şunlardır: MUŠ.ŠA.TUR: zehirli yılan (HZL, s. 286; Ertem, 1965, s. 136; Ünal, 2016, s. 360) MUŠ.GAL: iri, büyük yılan (Ertem, 1965, s. 135; Ünal, 2016, s. 360), MUŠ.GUNNI: ocak yılanı (HZL, s. 264 ; Ertem, 1965, s.136) /yılan fırını? (Akdoğan, 1993, s.81) MUŠ.ŠU.LU: bir yılan (Ünal, 2016, s. 360), AMAR^{HI}MUŠ: yılan yavruları (Ertem, 1965, s. 136) MUŠ.GIM.KUR.RA'nın ise yazılışı tespit edilmesine rağmen anlamı bilinmemektedir. (Ertem, 1965, s. 136).

Yılanın İnsanla İlişkilendirilmesi ve İlişkisi

Günümüz konuşma dilinde örneklerini görebileceğimiz bir anlamda yılan, insana has bazı kötü duyguları anlatmak amacıyla Hititçe çivi yazılı metinlerde alegorik (mecaz) olarak kullanılmıştır. Bu örneklerin çoğunluğu kadınlarla ilişkilidir. Kadınların hırslı, kıskanç, fesat, sinsî davranışları Hitit Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren siyasi hayatı etkilemiştir. Bu durum kralların iktidarın ve gücün ortağı olan kraliçelere karşı önlem almalarına sebep olmuştur. Hatta kraliçelerin sahip oldukları yetkilerini artırma ve oğullarını tahta geçirme isteğine karşı, tahtın varisi belirlenmiştir. I.Hattuşili'nin vasiyetnamesi (CTH 6, KUB 40.65 + KUB 1.16. I. Hatt. Vas. ile ilgili tercüme için bkz. Sommer & Falkenstein, 1938, s. 2-17; Alp, 2001, s. 68-71) kraliçenin yönetimdeki etkisine karşı alınmış bir önlem ve uyarı niteliğindedir. I.Hattuşili'nin Hitit tahtına oturacak kişiyi belirlemek için yazdırdığı vasiyetnamede tehlikeli, hırslı, sinsî ve güvenilmez olan Labarna'nın annesini yılanla benzetmektedir. Labarna'nın veliaht olarak tayin edilmemesinin sebebi, I. Hattuşili'nin sözüne inanmak yerine “yılan annesinin sözüne itibar etmesi” olarak belirtilmiştir. Eski Hitit dönemi krallarından I.Hattuşili tahtın asıl varisinin yerine neden Murşili'yi seçtiğini şu şekilde ifade etmiştir: “O kralın sözüne aldırmadı. Bir yılan olan anasının sözünü dinledi” (Alp, 2001, s. 68). İlerleyen satırlarda yine “(Onun) annesi bir yilandır! Gelecekte o annesinin, erkek kardeşlerinin ve kız kardeşlerinin sözlerini her zaman dinleyecek!” (CTH 6, KUB 40.65 + KUB 1.16 § 4; Alp, 2001, s. 68).

Kral vasiyetnamesinde, Labarna Tawananna'nın sözlerine itibar ederse “**Hattuşa'yı yılan saracak**” ifadesini kullanmıştır (KBo 3. 27 26-27. Yiğit, 2007, s. 6; Collins, 2002, s. 240). Burada kral, Hattuşa'da

¹ *hartagga-*: yırtıcı bir hayvan, ayı

huzur ve emniyetin yok olacağı ifade etmiştir. Vasiyetname’de kralın sözlerinin dinlenir, öngörülleri kabul edilirse ülkenin huzur ve emniyeti sağlanacaktır. Aksi takdirde kral, Hattuša’nın akıbetinin kötü olacağını belirtmiştir. I.Hattušili, Tawananna’yı yılan adlandırması basit bir metafor değildir (Blasweiler 2013, s. 4-5). Tawananna’nın yılan olarak adlandırılmasının sebebi, Hattuša’da büyük bir nüfuza sahip olması, yönetimde söz sahibi olması, elinde bulunan büyük güç ve bu gücü kötüye kullanmasıdır. Bu durum kralı tedirgin etmiş ve vasiyetnamesinde Tawananna’yı yılan olarak adlandırmıştır Tahtın ve ülkenin güvenliğini sağlamak için yazılan bu vasiyetnamede, yılan iktidardaki gücün kötü sembolüdür.

Dini Törenlerde Yılandan Sorumlu Bazı Görevliler

Hitit dini törenlerinde çeşitli rütbe ve yetkide görevliler yer almaktadır. Bu görevlilerin her biri farklı bir işi icra ederek törenlerde yer almaktadır. Görevlilerden bazıları tehlikeli ve korkutucu bir hayvan olan yılanı kontrol etme, sergileme ve yılan oynatma becerisine sahiptir. Hititçe çivi yazılı belgelerde yılanla ilgili görevli isimleri şunlardır: ^{LÚ(MEŠ)}walwalla: bir kült görevlisi, yılan göstericisi (Ünal, 2016, s. 581) ^{LÚMUS.LAH}: yılan oynatan, yılan efsuncusu (HZL, s. 264; Ünal, 2016, s. 360) ^{LÚ}zuwalwala: yılan yakalayıcısı, yılan gösterisi yapan atlet olarak ifade edilmektedir (Ünal, 2016, s. 614). Yılan adamlar olarak tanımlanan görevliler de bulunmaktadır (Ünal, 2016b, s.311). Hititçe çivi yazılı belgelerde yılan yakalamaya yarayan bir alet ise *zuwalwal-/zuwaluwal-* olarak belirtilmiştir (Ünal, 2016, s. 613). Muhtemelen yılan, büyü ritüellerinde, fallarda, gösterilerde kullanmak amacıyla yakalanmıştır. Doğanın dengesini bozmadan yapılan bu eylemlerde zehirsiz yılanın tercih edilmesi muhtemeldir. Çivi yazılı belgelerden bayram törenlerinde, ritüellerde ve fallarda yılanın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki metinden ^{MUNUS}dammara: kadın kült görevlisi yılanı yakalamak istemiş ancak yakalayamamıştır:

"Onları sorguladık ve (şöyle) dediler: ^{MUNUS}dammara- kadın din görevlileri yılanı yakalamadılar ve serbest bırakma bayramında koyunu kesmediler" (van den Hout, 1998, s. 138–39).

Metinden anlaşıldığı üzere tehlikeli ve ürkütücü bir canlı olan yılan kadınlar tarafından yakalanmaktadır. Çalışmanın ilerleyen satırlarında yılanla ilgili ritüellerin kadınlar tarafından yapıldığı ve kadınların yılanı kontrol ettiği anlatılacaktır. Hititlerde yılan-kadın ilişkisinin varlığına ilişkin izler, tahtın etrafındaki yılan-kadın nitelendirmeleriyle başlamakta, bayramlarda, ritüellerde, fallarda devam etmektedir.

Hitit Dualarında Yılan

Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısına edilen bir duada, beddua eden kişinin sözlerinin tıpkı yılanın deliğine girdiği gibi sahibine dönmesi istenmektedir. Kısaca bedduanın dönüp dolaşıp sahibini bulacağı anlatılmıştır. O dönemde yılanın deliğinden kaçamadığı gibi kötü söz söyleyenlerin bunu yaşayacağı belirtilmiştir.

"Ey Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı gözlerinizi çevirip kral ve kraliçeye uygun gözle bakın ve saygı gösterin. Onları yaşatın. Bundan böyle kim krala karşı tanrıların dudaklarıyla kötülük taşırırsa, çevresine ve başına çöken tanrıların kötü sözünü getirsin de yılanın deliğine kaçamadığı gibi kötü sözde kendi ağzına dönsün" (Karauğuz, 2020, s.27).

Büyü Ritüellerinde Yılan

Hititlerde yılan ak ve kara büyüde kullanılan bir canlıdır. Hitit yasasında “Bir kişi yılanı öldürür ve bunu yaparken birinin adını söylerse” kara büyü yapmış sayılır. Bunun cezası özgür biriye bir mina gümüş, köle ise ölümdür.

§55 Eğer bir adam bir yılan öldürürse ve (öldürürken başka birinin adını söylerse bir mina gümüş verir. Eğer (bunu yapan) bir köleyse öldürülür (KBo 6.26 Öy. II 1-2. İmparati, 1992, s. 159).

Hitit yasasında yılanın kara büyüde kullanılmaması konusunda hüküm verilmiştir. Bu durum İmparati’ye göre, yılanın insan ruhuna girme ihtimaline karşı alınmış bir önlemdir (İmparati, 1992, s.266). Hitit inancında yılanın atfedilen bu doğaüstü güç sayesinde büyüünün tesirli olacağı düşünülmüştür. Yılan insan ruhuna girebilen ve tanrılarla iletişimde olan bir hayvan olarak algılanmıştır. Ayrıca yılanın insanlar üzerindeki etkisi hukuki bir maddede yer alacak kadar fazladır.

Hititçe çivi yazılı belgelerde yılanın kara büyüü ortadan kaldırdığına, hastalıkları iyileştirdiğine ve ruhsal temizlenmeyi sağladığına inanılmıştır. ^{MUNUS}ŠU.GI isimli büyücü kadın, kara büyü yapılan birini iyileştirmek amacıyla yılanın şifa gücünden faydalanmıştır.

[Ašt]u, Hurrili büyücü kadın, [şöyle (der)]: [Ben büyü]nün tesiri altındaki bir insanı tekrar [tedavi ettiğim] ve onu “topraktan” aldığım, [o vakit] ben (bu amaçla) şunları alırım: Bir geyik, bir sığır, bir koyun, bir kartal, bir şahin, bir tavşan, bir yılan, beş kuş, bir mutamut[i(?)] beş balık, bir adam, bir at, bir katır, [] ve bir eşeği o alır. Can[lı olan (?)] bunlar (hayvanlar) [] o aslında canl[ı](dır) (Bo 2322 KUB 7.33 Öy I 1-9. Haas &Wegner 1988, s. 252.)

Cinsel hastalıkları tedavi amacıyla yapılan bir ritüelde iki yılanın kuyrukları birbirine bağlanmıştır. Bu sayede insanoğlunun da birbirine bağlanacağı ve cinsel sıkıntılarının kurtarılacağına inanılmıştır. Bu ritüel de bize insan ruhunu temsil eden iki yılanın olduğunu göstermektedir.

“Eğer cinsel organı bir çocuğu hasta ederse veya bazı kadınlar hastalanırsa o zaman kişi onu Luwi dilinde şöyle çağırır: Fırat nehrinde yılanlar kuyruklarıyla birbirlerine bağlandı. Waşummaniyali-kadınları birbirlerine bağlandı”(CTH 765.3 KBo 12.100 Öy.1-5. Collins 1989, s. 221; Steitler, 2017, s. 202; Tuncer 2020, s.43;).

Allaiturahhi’nin büyü ritüelinde, bir aslanın *başmu*-yılanı gibi tertemiz olduğunu belirtilmiştir. Büyü malzemesi olan fasulye ile Hititlerin baş tanrısı Teşub’un Hurri ve Şeri isimli boğaları temizlenmektedir. Bu durum bize *başmu*-yılanının temiz olarak algılandığını göstermektedir.

“Fasulye” bir aslan kadar temiz Še[ri’yi] (ve) Hurri’yi temizler ay[rıca o aynı şekilde] başmu-yılanı gibidir. Allani onunla büyük (ve) saf yapar. Ama Allani onları sana, Hava Tanrısı’na, gökyüzündeki krala verdi” (CTH 780.II.Tf 06.A): (KBo 12.85+VBoT 120+ KUB 27.29 Öy. II 19-23: Haas & Thiel, 1978, s. 140–41; Haas & Wegner, 1988, s. 133; Kıymet, 2014, s. 27).

Yılanın evin içerisinde erzak kabında, tahta zeminde ve kurban masasında ölmesi halinde Ambazzi ritüeli yapılmaktadır. Hititler bu ritüelin kirliliğin evden uzaklaştırdığına inanılmış olmalıdır. Yılanın

ölmesi kötü bir alamet olarak algılanmıştır. Çivi yazılı belgenin kırıklı olması sebebiyle ritüelin sonucu bilinmemektedir.

“Yaşlı kadın’, [Amb²]azzi şöyle] (der): bir arı []x yakalandığında veya bir dalga yakalandığında (veya) bir kartal kent surunun üzerine veya bir yağmur oluşunun üzerine [] veya bir yılan, kurban masasının üzerinde ölürse [veya o] bir erzak kabının içinde ölürse veya o tahta zemin döşemesi [x-]lürse, veya o yatakta ölürse veya o ifade edildiği gibi [x-]lürse, veya bir haliya-hayvanı yatakta ölürse, [ve]ya bir karınca evdeki sunu masası veya ocaktan çıkarsa, [ve]ya bir asku-hayvanı çatı (kirişi) veya herhangi bir yerden evin içine atlarsa, [veya bir ağaç iki kez çiçeklenirse, veya herhangi bir [(alamet)] meydana gelirse, bu onun ritüelidir” (CTH 463 Bo 2476= KUB 53.50 öy. 1-13. Birgit, 2006, s. 288–89).

Günümüzde yılanı evlerden uzak tutmak için çeşitli yöntemler uygulanmaktadır. Bu yöntemlerden biri de keskin kokulardır. Yılanın keskin kokulara sevmediğini bilen insanoğlu, bahçelerinde nohut, sarımsak gibi bitkiler yetiştirirler. Hititler döneminden günümüze kadar bilinen bu bitkiler Hattuşa, Alaca höyük ve Şapinuva kentlerinde yetiştirilmektedir. Günümüzde yılanın eve ve yakın çevresine gelmemesi için kükürt, katran, kireç ve naftalin koyulmaktadır. Muhtemelen Hititler döneminde yılanı ev ve yakın çevrelerinden uzak tutmak, eve girmesini engellemek amacıyla ritüeller yapılmıştır.

Doğum ritüelinde, “bir çocuğa kötü gözle bakılırsa, yılanın ayağını görsün” diye beddua edilmektedir. Yılanın ayağı olmadığı için burada yılanın öldürmesinden kast edilmiştir. Bir başka ihtimal ise kötü gözle bakan kişinin, ayaklı bir düşmanla karşılaşmasıdır.

“Öldürücü(?) vebayı, koşan aslanı, ayakları bağlı kurdu, yılanın ayağını (da) aynı şekilde (görsün! Kim bu çocuğa kötü gözle bakar, kim ona kötülük yapmaya kalkıştırsa (yok olup gitsin) Sonra da dilleri geri koyar” (Ünal, 2003, s. 121: Ünal, 2011, s. 50-51).

Doğum ritüelinde yeni doğan bebeğin kötülüklerden arınması amacıyla doğada var olan canlılar sembolik olarak kontrol altına alınmıştır. Çivi yazılı metinde yılanların efendisi olduğunu düşündüğümüz sakallı yılan yer almaktadır. Sakallı yılanın halka şeklinde bağlanması ise kötülüğün son bulması iyiliğin başlamasını simgelemiş olmalıdır.

Sakallı yılanları halka şeklinde bağladı. Geyiği eya- ağacının altına bağladı. Panteri taşsa-’ya bağladı. Kurdu yükseğe (yüksek bir yere) bağladı. Aslanı zamman-’a bağladı. Yaban keçisini hüratti-’ye bağladı. Yaban keçisinin sütünü bağladı. Koruyucu Tanrının tahtını bağladı (CTH 390 KBo 3.8 Ay 7-13; Haas 2010, 178-182 ; Çilingir-Cesur 2021, 476).

Zuvi ritüelinde, ensest ve sapkın ilişki suçu işlediği iddia edilen adamın masumiyetini ispatlamak amacıyla yılan yakalaması istenmiştir. Yılan yakalanır ve kralın kapısına götürülürse davaya karar verilecektir. Ancak metnin devamında suçlu, doğaya hakim olan vahşi hayvanlar ve yılanı yakalayamamış ve davası sonuçlanmamıştır. Yılan iyiliğin ve kötülüğün sembolü olması sebebiyle bu ritüelde seçilmiş olmalıdır.

Yılanı tuzağa düşür?? ve onu kralın kapısına götür. Ardından onun da[vasına] [karar vereceğim] (CTH 412.2 A. KUB 12.63 Öy 27; Collins 1989, 84-85).

Fal ve Kehanet Metinlerinde Yılan

Hitit fal ve kehanet metinlerinde yılan tanrılarla iletişim aracı, doğaüstü güç, kötülüğün habercisi olarak algılanmıştır. Fal metinlerinde birden fazla yılan çeşidinin olduğu, bunları yakalayan ve yorumlayan insanların varlığı anlaşılmaktadır. Özellikle su yılanının hareketleri kehanetle, surların ifşası olarak yorumlanmıştır. Bu durum bir havuz içerisine konulan yılanların hareketleri gözlemlenmesine ve yorumlanmasına sebep olmuştur. Kâhinlerin tanrı, kutsal kent ve bayram isimlerini verdiği yılanların gitmesi-gelmesi, yüzeye çıkması, durması vb. hareketlere anlamlar yüklenilmiştir. Falcı yılanın hareketlerine bakarak falları olumlu- olumsuz olarak yorumlamıştır (Ünal, 2013a, s. 472).

Falda yılanlara kutsal kent isimleri şunlardır: Nerik'in yılanı", "Zippalanda'nın yılanı", "Kummani'nin yılanı". Hitit fal metinlerinde tanrılara ait yılanların varlığı da bilinmektedir. "Hepat'ın Yılanı", "Arušna'nın Tanrısının Yılanı. Hititlerin kutladığı bayram törenlerinden bazılarının özel yılanları da mevcuttur. Bunlar: *purulli-* bayramının yılanı", "AN.TAH.ŠUM^{ŠAR} bayramının yılanı" ve "serbest bırakma bayramının yılanı". Kralın kendisinin özel yılanın olduğu da anlaşılmaktadır: "majestenin şahsının yılanı", "kralın isminin yılanı" (Ayyıldız, 2016, s. 149).

Kummahi kentinde kötü alametlerin meydana gelmesi sebebiyle bakılan falda, yılanın görevi detaylı olarak anlatılmıştır. Hitit kralının 20 yıllık zaman zarfındaki hayatı ve ülkesinin durumuna ilişkin sorular yılanlar aracılığıyla yanıtlanmıştır. Yılanlar, soruları cevaplamamak için bazı tanrılara gitmiştir. Bunlar Hitit panteonun en tepesinde yer alan tanrılardır: Fırtına Tanrısı, Atların Tanrısı, Halep'in Fırtına Tanrısı, Tanrı GAZ.BA.A.A, Ay Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrısı, Kumma'nın Fırtına Tanrısı, Šaušga, Koruyucu Tanrı, Hepat, Šarruma, Mezulla İştär. Falda yılanın bu tanrılarla ilişkisinin iyi olduğu ve her soru için farklı bir tanrıya gittiği anlaşılmaktadır.

Bak Kummahi kentinde kötü alametler ortaya çıktı. Kötülük yeniden ortaya çıktığı için ve kötü alametlerin şimdi çoğalmasından dolayı (onlar majestenin başı için kötülüğü duyurmasınlar mı? (Şayet durum buysa) Majestenin başının Yılan'ı olumsuzdur. Biz başın Yılanını lulut-a çağırdık. O kalktı ve uzun ömre gitti (Ardından) o önemde saklandı. İki(nci aşamada): Ocağın yukarısında yakaladı. Ve o Önem'de saklandı. Üç (üçüncü aşamada) o ölümün Salah'ından indir. Ve o Gulšeš'in öneminde saklandı. (Bu) olumlu(dur). Bu yıl için (bu) olumsuz(dur). Biz başın Yılanın Fırtına Tanrısı(na) çağırdık. Havuzda o döndü ve Atların Tanrısının öneminde saklandı" (CTH 575.1 IBoT 1.33 Öy 1-114. Ünal, 2003, s. 132; Ayyıldız, 2016, s. 154-163; Karauğuz, 2021, s. 91-98).

Bu uzun fal metni detaylı incelendiğinde yılanların tanrılarla iletişim halinde olduğu ve tanrısal bir güce sahip olduğu anlaşılmıştır. Metinde yılanın tanrıların zirvesine çıkabilen bir canlı olduğu da vurgulanmaktadır. Falda "Biz Hatti ülkesinin başının Yılanını Tanrıların Festivaline çağırdık" " ifadesi yer almaktadır (Ayyıldız, 2016, s.161; Karauğuz, 2021, s. 97). Yılanın tanrılarının festivalinde davetli olduğu ve tanrılarının yanında bir konumunun olduğunu anlaşılmaktadır. Bu durum bize Hitit panteonunda yılanın bir rütbesinin olduğunu ve tanrısal özelliklere sahip bir hayvan olduğunu göstermektedir.

Yılan fallarında, tanrı memnuiyeti veya memnuniyetsizlikleri sorgulanmaktadır. Öfkeli bir tanrının memnun olması amacıyla tanrıya adak ve sunular yapılmıştır. Eğer tanrıların memnuniyetsizlikleri, arzu ve istekleri, ihmal edilen bir şey varsa yılanlar aracılığıyla öğrenilmiştir. Yılanın hareketleri kötü alametlerin sembolü olarak algılanmış ve fal olumsuz olarak sonuçlanmıştır.

“Büyük Tanrıların öfkelenme meselesine gelince tanrı için (o kadar) çok adak adanmış idim (ki bu durum) hesaba katılmasın. Ey Tanrı başka biri seninle (ilgili bir şeyi) ihmal etmemişse pınar olumlu olsun. Ocağın yılanı günahın kanın ve yeminin (sembolü olan) dikili taşa doğru gitti. Ocağın diğer bir yılanı saraydan öne doğru geldi ve endişe (sembolüne gitti) oradan hapishaneye gitti. Oradan ölü ruhlarına indi... (Bu alamet) olumsuzdur” (CTH 575.3 KUB 22.38 Öy 1-12. Ayyıldız, 2016, s. 166; Karauğuz, 2021, s.98).

Hitit takviminde yılanın bir zaman göstergesi olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak Hitit mitolojisinde yer alan İlluyanka efsanesinde göre, fırtına tanrısı ile arasındaki savaşın sonunda yılan İlluyanka'nın öldürülmesi baharı, üstün gelişini kışı sembolize eder (Dinçol, 1982,s.100–101). Hitit fal metninde yılanın verilen ay ve yıl isimleri de mevcuttur: 8. ayın yılanı, “yılın yılanı” vb (Karauğuz, 2021,s. 91–98).

Benim Güneşim [...] sana, Güneş Tanrısına... yeniden [Şayet Güneş Tanrısının yıllarının... orada (olduğu) gerçeği [Güneş Tanrısının Yılan'ı, başın Yılan'ı ve [] yılının Yılan'ı [(Sorulan) soru şu şekilde(dir): şayet benim güneşim... Olumlu [Güneş Tanrısının Yılan'ı, başın Yılan'ı (ve) olumun Yılan'ı. (Bu olumlu(dur) (CTH 575.5 KBo 23.117 Öy 1-5. Ayyıldız, 2016, s. 181).

Doğumla ilgili bir kehanette, anormal doğumda çocuğun uzuvlarında bir eksiklik veya farklılık varsa ülkede yaşanacak olumsuzluklar belirtilmiştir. Metnin devamında ise “Eğer bir kadın doğurursa ve onun başı yılanbaşı gibiyse...” cümlesi okunmuştur (KBo 13.3 Öy. 3 11-12. Ünal, 2003, s. 127). Muhtemelen çocuğun başı ve çenesi anormal derecede küçük olursa, çeşitli sıkıntılar yaşanacaktır.

Masallarda Yılan ve Rüyada Yılan Görmek

Hititlerde masallar olağanüstü öğeleri barındıran, kültürel değerleri yansıtan bir araçtır. Hitit masallarında yılan, tanrının yeryüzündeki yansıması, tanrı ve insan arasında bir araçtır. Tanrının isteği ve arzusuyla yeryüzünde ve yeraltında yaşayan yılan, Avcı Keşşi ve Karısı (Karauğuz, 2001, s. 208-211), Güneş Tanrısı İnek ve Balıkçı (Karauğuz, 2001, s. 212-215) masalında yer almıştır.

“O yedinci defa bir rüya gördü. Keşşi aslanların arkasından gitti. Ve o kapıdan çıkarken, o kapının önünde Damnaššara (sfenks) ve yılanlar buldu” (Karauğuz, 2001, s. 210).

Avcı Keşşi rüyasının kötüye işaret edip etmediği konusunda endişeli olarak annesine rüyayı anlatır. Annesi “rüyadaki aslanların arkasından gitmesi ve kapısının önündeki sfenks ve yılanı” şöyle yorumlamaktadır:

“Rüyaların anlamı şudur. Bütün çimenler büyür. Rüyalar, [] şehrinin[]. Onun aşağısından bir nehir akar. [] günde[] jorman[] ölmeyeceğiz.(?) [] mavi yün”(Karauğuz, 2001, s. 210).

Avcı Keşşi'nin annesi "rüyada yılan görmeyi"² iyiye yorumlamaktadır. Çivi yazılı belge kırıklı olmasına rağmen yılanın rüyada görülmesini Avcı Keşşi'nin annesi "ölmeyeceğiz" olarak yorumlamış olmalıdır. Rüyada yılan tanrının habercisi olabilir.

Bir başka rüyada "aslan başlı, ellerinden yılanlar sarkan, göğsünde köpek eniğiyle bir domuz yavrusunu emziren cinler" kaydedilmiştir (Ünal, 2013b,s.488). Rüyada birden fazla yılanın bir yerden sarkması endişe ve korkuya sebep olmuştur. Ancak bu rüyanın yorumunu yapılmamıştır. Hititlerde "rüyada yılan görmek" iyi veya kötü olarak da algılanmıştır. Muhtemeldir ki "rüyada yılan görmek" yorumu kişiye, yaşanan döneme ve rüyadaki diğer unsurlara göre değişmiştir.

Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı Masalında ise yılan motifi kullanılmaktadır (Karauğuz, 2001, s. 212-215). Çocuk sahibi olmak isteyen balıkçı tanrıya ulaşmak için kutsal olarak bilinen canlıları aracı olarak görmüştür. Bu canlılar kuş, yılan, zehirli yılanlar vb. Çivi yazılı belge kırıklı olmasına rağmen sadece "yılanlar birbirilerine sarıldı" okunabilmiştir (Karauğuz, 2001, s. 214).

Metnin iyi korunmuş yerinde balıkçı çocuğa yaklaştığında zehirli yılanlar uzaklaşmaktadır. Yılan bu masalda çocuğu kötülüklerden koruyan ve tanrının istek ve arzusuna riayet eden canlıdır. Yılanlar, tanrının istek ve arzusuyla çocuğu balıkçıya verir. Ünal göre, zehirli yılanlar tarafından sokulmak üzereyken balıkçı çocuğu kurtarmıştır (Ünal, 2002, s. 101). Ancak metinde balıkçı yaklaştığında yılanların köşeye çekildiği belirtilmiştir. Metnin okunamamış kısmında yılanlarla çocuğun azalarına vurma seremonisi anlatılmaktadır. Ancak bunun sebebi anlaşılammaktadır. Metnin devamında yılanların çocuğa zarar vermedikleri anlaşılmaktadır.

"Balıkçı yaklaştığında zehirli yılanlar bir köşeye çekildi. () yılanlar (çocuğun) azalarına başı ile beraber vuruyor o onun gözlerine [] vuruyor (Karauğuz, 2001, s. 214).

Mitolojik Metinlerde Yılan

Tanrısallık özelliğiyle bilinen yılan geçmişten günümüze pek çok efsane ve mitosa konu olmuştur. Hitit mitolojisinde yılan motifi İlluyanka ve Hedammu efsanelerinde yer almıştır. Hatti kökenli bir efsane olan İlluyanka ve Hurri Kökenli Hedammu efsanesi Hititlerin başkenti Boğazkale/Hattuşa'da yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda bulunmuştur.

İlluyanka Efsanesine baktığımızda aynı tablet üzerine yazılmış iki versiyon halinde ele geçmiştir (Beckman, 1982, s. 11-25; Karauğuz, 2001, s. 69-75). Metin İmparatorluk dönemine tarihlenmesine rağmen, efsanenin içeriği Eski Hitit döneminde de var olduğunu göstermektedir (de Martino, 2013, s. 414). Bu efsanede Yılan İlluyanka ve Fırtına Tanrısının mücadelesi anlatılmaktadır (Hoffner, 1990, s. 10-11.) Efsanede ana karakter olan İlluyanka (Yılan) motifinin seçilmesi, yılanın sürekli deri değiştiren, ölümsüzlüğü simgeleyen bir canlı olmasıdır. Mevsimsel döngüleri anlatan söz konusu efsanede seçilen

² Eski Mezopotamya'da rüya yılan görmek hakkında bilgi vermektedir. Rüyada nehirde yılan yakalamak zenginlik, yılan görmek seçkin bir oğul olarak yorumlanmıştır. Zaqıqu Serisi Dışındaki Diğer Rüya Alametleri, Tablet C A.y süt II K.25 st. 51 Kahya, 2019: 266. Yılan tutmak bir koruyucu tanrıya sahip olmak anlamına gelir. C, Zaqıqu Serisi Dışındaki Diğer Rüya Alametleri, Tablet C A.y. Süt. III (Sm 801) st.12. Rüyada, yılanın üzerine basmak, öfkeli yılan, hızlı yılanın ne anlama geldiği bilinmemektedir (Kahya, 2019:253)

ana karakterler arası mücadele sonsuza kadar devam etmektedir. Efsanede İlluyanka'nın üstün gelmesiyle doğa canlılığını kaybederken, Fırtına Tanrısı (Tešup) galibiyetiyle, doğa canlanmakta ve bahar gelmektedir. Efsane Hititlerin *purulli(ya)* bayramında "ülkede refah, bolluk ve bereket olduğu" zamanda canlandırılmaktadır.

Ülkede büyüme (bolluk) ve gelişme (bereket) olsun ve ülke korunmuş olsun. Ve eğer (gerçekten ülkede) büyüme ve gelişme ol(m)u(ş)sa, (o zaman) onlar *purulli(ya)*- bayramını kutlar (Karağuz, 2001, s. 70).

Fırtına Tanrısı ve Yılan İlluyanka birbirleriyle dövüşebilecek kadar güçlüdür. Kiškilušša kentinde yapılan bu dövüşte Fırtına Tanrısı yenilmiştir. Bu durum uzmanlar tarafından sonbaharın gelişi şeklinde yorumlanmaktadır. Hititlerin baş tanrısı olan Tešub'un yenilmesiyle ülkedeki her şey sararıp solmakta ülkenin bereket ve bolluğu kaybolmaktadır.

Metnin devamında Tanrıça Inara festival bahanesiyle Yılan İlluyanka'yı deliğinden çıkarır. Yılan İlluyanka çocuklarıyla birlikte gelir, festivalde yer içer. *Onlar* festivalde öyle içmişlerdi ki kovuklarına sığamayacak kadar şişmişler veya sarhoş oldukları için yuvalarına gidememişlerdi (Henry, 1993, s. 117). Yılan İlluyanka'nın sarhoşluğundan yararlanarak Fırtına tanrısı onu öldürmüştür. Bütün tanrıların birliğiyle yapılan bu festival de İlluyanka öldürülmüş ve tanrılar Fırtına Tanrısının tarafında yer almıştır. İlluyanka'nın ölümü baharın gelişini simgelemektedir. Dikkat çeken bir özellik ise İlluyanka bütün tanrıların iş birliği ve beraberliğiyle sarhoş edilip güçsüz durumda iken öldürülebilmiştir. Bu durum yılanların güçlü olduğu inancının bir yansımasıdır: Metin tercümesi şöyledir:

Inara kendini süsledi. Yılan İlluyanka'yı deliğinden yukarı çağırdı. "İşte bak ben bir festival hazırlıyorum. Yemeğe ve içmeğe (gel!)" Yılan İlluyanka [çoluk çocuğuyla birlikte] çıktı. Ve onlar yiyip içti[i]. Onlar palhi- kapları (içindeki) tüm (içkileri) içti. Ve (sarhoş olana dek) içtiler. Şimdi onlar tekrar kovuklarına geri dönmeyi istemiyor. Hupašiiia geldi ve bir urgan ile yılan İlluyanka'yı bağladı. Fırtına Tanrısı geldi ve yılan İlluyanka'yı öldürdü (Karağuz, 2001, s. 71).

İlluyanka efsanesi ikinci versiyonunda ise İlluyanka ve Fırtına Tanrısı denizde savaşır. Fırtına Tanrısı intikam hırsıyla bir plan yaparak bir süre bekler. Bu intikam planında İlluyanka ve Fırtına tanrısının çocukları evlenmiştir. Aralarındaki savaşa İlluyanka'nın damadı dâhil olmuştur. Akabinde Fırtına tanrısı tarafından Yılan İlluyanka ve damadı öldürülmüştür.

O dövüşmek için tekrar denize gitti. Onlar daha kavgaya tutuşur tutuşmaz, o yılan İlluyanka'yı yenmeye başladı ve Fırtına Tanrısının oğlu yılan İlluyanka'nın tarafındadır. (O) gökyüzündeki babasına bağırdı: Beni de dâhil et. Bana acıma! (Böylece) Fırtına Tanrısı yılan İlluyanka'yı ve oğlunu öldürdü (Karağuz 2001, s. 73-74).

Tarih boyunca pek çok mitoloji de yılan motifi yer almaktadır. Genellikle esrarengiz bir güce sahip olan yılan sonsuzluk, ölümsüzlük, yeniden canlanma ve korkunun sembolüdür (Yöndemli, 2004, s. 20). İlluyanka Efsanesinin ana karakteri olan yılan İlluyanka'da benzer özellikler taşıyarak Hitit mitosunda yer almıştır. İlluyanka'nın dikkat çeken özelliği ise onun gücünün Fırtına Tanrısının gücünden üstün görülmesidir.

Hurri kökenli bir mitos olan Kumarbi Efsanesinin bir halkası olan Hedammu'nun, bir yılan olduğu bilinmektedir. Hedammu Şarkısı olarak bilinen metin oldukça kırıklı olmasına rağmen yılan Hedammu'nun iştahlı, doymak bilmeyen öfkeli bir yılan olduğu anlaşılmaktadır. Hedammu ve Sauşa arasında çeşitli tartışmaların olduğu okunabilmiştir. Metin sonralarında Hedammu'nun Sausga'nın erkeklik uzvunu yediği bahsedilmiştir. Hedammu, erkeklik organındaki spermi alarak döllenmeyi gerçekleştirir. Metnin sonunda yılan Hedammu'nun denizdeki tahtından aşağıya inerek kurak ülkelere gitmiştir (Karauğuz, 2001, s. 159-167). Mitolojik hikâyelerde denizde ve karada yaşayabilen yılan seçilmektedir.

Hititlerin KUB 43.62 nolu metninde ise kartal, arı ve yılanın adı geçmektedir. Kayıp ateşin yerini belirleme ve eve getirme görevinin bu hayvan üçlemesine verildiği anlaşılmaktadır. Metinde kaybolan ateşin karanlıkta bir yılan gibi kıvrıldığı ve saklandığı anlatılmıştır:

"(Bir zamanlar) Ateş (Tanrısı bir şeylere) kızmıştı. O, Güneş Tanrısı'nın oğluydu; karanlığın içine gitti ve karanlığın içinde saklandı. (Orada) bir yılan gibi kıvrıldı (ve saklandı). (Orada) bir kirpi(?) (*kunkuliyati-*) gibi yumak oldu. (Arı hemen kanatlarını) temizlemeye koyuldu, (Ateş'i) aramak için uçup gitti. Bir kartal gibi uçarak kartala (kötü haberi) ulaştırdı. Yolda uçarken, nasıl soğuk olduğunu bile hissetmiyordu" (Ünal, 1992, s. 496; Ünal, 2003, s. 115).

Metnin devamında ise yılan, arı, kartal üçlemesi bir ağacın üzerindedir. Yılanın bir ağacın kök kısmına sarılması onun yeraltı dünyasıyla irtibatlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca aydınlığın karanlığı yendiği ifade edilmektedir:

"Yılan ağaç gövdesinin aşağı kısmına yerleşmiş, (ağacın) orta kısmına ise arı konmuş, ucunda ise kartal tünemekte. Ağaç gövdesinin aşağı kısmının etrafına yılan sarılmış; arılar orta kısmına toplanmış; (Kötülük) Tanrısı Gulzanzipa (engel olmak için hep Fırtına Tanrısının [eteğinden] tutmuş onu çekiyor. Toprağı kazıyorlar ve öte tarafta (bir çukur açıyorlar). (İşte burada) kara toprak [yarılıyor] ve onu (Ateş'i) salıveriyor. (Böylece) o, Gulzanzipa'ya üstün geliyor. İnsanlık [bu olaya tanık oluyor.]" (Ünal, 2003, s. 115).

Sonuç

Hitit dünyasında yılan korkutucu ve tehlikeli bir hayvan olmaktan ziyade insanları etkileyen büyük bir güç olarak algılanmıştır. Hititçe çivi yazılı belgelerde yılan tanrılarda savaştıkları kadar güçlü, tanrıların hepsinin bir araya gelmesiyle mağlup edilen bir hayvandır. Bazı metinlerde ise çeşitli tanrılardan haber alabilen, onların yanında statü sahibi kozmik bir canlıdır. I.Hattuşili yılanı atfedilen bu güç ve etkiyi Tawananna ile özdeşleştirmiştir. I.Hattuşili Vasiyetnamesi'nde Tawananna'nın iktidar üzerindeki kötü güç ve etkisine karşı alınmış bir önlem niteliğindedir. Burada kral, Tawananna'yı yılan olarak nitelendirerek sinsi, güvenilmez ve kötü biri olduğunu vurgulamıştır.

Yılan, tehlikeli bir canlı olmasına rağmen kadınlar tarafından yakalamış, gözlemlemiş ve kontrol edilmiştir. Hititler döneminde yılan insan ruhuna girebilen, şifa veren, tanrısal güce sahiptir. Rüyada yılan görmek iyi veya kötü olarak farklı açılardan yorumlanabilir. Bu durum rüyanın diğer etmenlerine bağlı olarak değişmiştir. Yılanın ölmesi ve öldürülmesini ise kötülük olarak algılanmıştır.

Etik Kurul İzni (Gerekliyse)

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir.

KISALTMALAR

CHD: *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*

CTH: Catalogue des Textes Hittites,

DTCFD: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.

HZL: *Hethitischen Zeichenlexion*,

KBo: Keilschrifttexte aus Boghazköi,

KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi,

STBoT: Studien zu den Boğazköy-Texten.

TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi.

TTKY: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YKY: Yapı Kredi Yayınları

Kaynakça

- Akdoğan, R. (1993). Boğazköy metinlerinde geçen bazı hayvan isimleri II. [Animal Names Attested in the Boğazköy Texts II]. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı*, Ankara, 71-86.
- Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- Ayyıldız, S. (2016). *Hititçe çivi yazılı belgelerde fal ve falcılık*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beckman, G. M. (1982). The Anatolian myth of Illuyanka. *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 14, 11-25.
- Birgit, C. (2006). *Die ritualtradition der Ambazzi eine philologische bearbeitung und entstehungsgeschichtliche Analyse der Ritualtexte CTH 391, CTH 429 und CTH 463*. Studien zu. Germany: Harrassowitz Verlag.
- Blasweiler, J. (2013). The snake and the Tawananna in the early Hittite Kingdom. *Arnhem 2-Anatolia in Bronze Age*, 1-6.
- Collins B. J. (1989.) *The representation of wild animals in Hittite texts*. (PhD Thesis) Yale University, New Haven, Connecticut.
- Collins, B. J. (2002). *Animals in Hittite Literature*. History of the Animal World, Handbuch der Orientalistik, I/64, 237-250.
- Çilingir- Cesur, S. (2021). Hitit kültüründe kurt ve kurt adamlar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI(2), 465-496.
- Çecen, S., Gökçek, L. G., & Akyüz, F. (2020). Marqası'den Namburbi ritüeline ait bir tablet: nisan ayında görülen yılanın uğursuzluğu. *Archivum Anatolicum*, 14(2), 157-175.
- de Martino, S. (2013). Din ve mitoloji, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, içinde Alparslan Metin-Alparslan Meltem (ed.), Yapı kredi Yayınları (ss.410-432).
- Dinçol, M. A. (1982). Hititler, *Anadolu Uygurulukları Ansiklopedisi*. Görsel Yayınlar Ansiklopedisi.
- Ertem, H. (1965). *Boğazköy metinlerine göre Hititler Devri Anadolu'sunun faunası*. Ankara Üniversitesi Dil Tarih –Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Friedrich, J. (1952). *Hethitisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Güterbock, H. G. (1942-1943). Le mot hittite Һartaggaš serpent. *Revue Hittite et Asianique*, 102-109.
- Haas V., & Thiel H.J. (1978). Die Beschwörungsrituale der Allaiturah(h)i und verwandte Texte. *Alter Orient und Altes Testament Band 31*, Butzon and Bercker, Kevelaer, Neukirchner Verlag.
- Haas, V., & Wegner I. (1988). *Die Rituale Der Beschwörerinnen* ^{SAL} ŠU.GI *Corpus Der Hurriteschen Sprachdemaler 1/5*, Multigrafica Editrice Roma.
- Hoffner, H. A. (1990). *Hittite myths*. Society of Biblical Literature.
- Henry, H. S. (1993). *Ortadoğu mitolojisi Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*. (Çev. Aladdin Şenel). İmge yayınevi.
- Hoffner A., & Harry Jr. (1998). A brief commentary on the Hittite İlluyanka Myth CTH 321, in M.Roth-W.Farber- M.w. Stoiper (ed.) *Studies Presented to Robert D. Biggs*,(ss. 119-140). Chicago.
- van den Hout, T. (1998). *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries Tuthalya IV*, Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, 25.
- Haas, V., & Wegner L. (1988). *Die rituale der beschwörerinnen* ^{SAL}ŠU.GI. Corpus der hurritischen

Sprachdenkmaler I(5).

- Haas, V. (2010) Ein jatro-magisches Ritual gegen einen Fluchzwang, Y. Cohen, A. Gilan ve J. J. Miller (Ed.), *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer (StBoT 51)*, Wiesbaden, 178-190.
- Imparati, F. (1992). *Hitit yasaları* (Çev. Erendiz Özbayoğlu). İtalyan Kültür Heyeti.
- Karauğuz, G. (2020). *Hitit duaları kil kitapları ' Bin Tanrı' için ilahi ve münacatlar*. Çizgi Kitapevi.
- Karauğuz, G. (2021). *Hititlerde fal ve kehanet*. Çizgi Kitapevi.
- Karauğuz, G. (2001). *Hitit mitolojisi*. Çizgi Kitapevi.
- Kılıç, Y., & Duymuş, H. H. (2007) Hititlerde kadın ve siyaset, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26(42), 1–15.
- Kıymet, K. (2014). Hitit mitolojisinde tanrıların yer altına inışı. *Folklor/Edebiyat*, 20(77) 21–34.
- Rüster, C., & Neu E. (1989). *Hethitischen Zeichenlexion*. Wiesbaden.
- Sommer, F., & Falkenstein, A. (1938). *Die Hethitisch-Akkadische Bilingue des Hatlusilis I (Labarna II)*. München: Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften, ph. Abt., Neue Folge Heft 16.
- Sivri, M., & Akbaba, C. (2018). Dünya mitlerinde yılan, *Folklor/Edebiyat*, 24 (96), 53-64.
- Steitler, Charles W. (2017). *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*. StBoT 62. Wiesbaden.
- Ünal, A. (1983). *Hitit sarayındaki entrikalar hakkında bir fal metni (KUB XXII 7 0 = Bo 2011)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Ayır Basım.
- Ünal, A. (1992). Parts of Trees in Hittite According to a Medical Incantation Text (KUB 43.62) *Hittite And Other Anatolian And Near Eastern Studies in Honour Of Sedal Alp*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 493-501.
- Ünal, A. (2003). *Hititler devrinde anadolu II*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2011). Hititler ve çağdaş anadolu kavimlerinde büyüçülük, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (22), 50–51.
- Ünal, A. (2013a). Falcılık ve kehanet, in Alparslan Metin- Alparslan Meltem (ed.) *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. Yapı kredi Yayınları (ss.452–473). İstanbul.
- Ünal, A. (2013b). Hititlerde rüya, in Alparslan Metin- Alparslan Meltem (ed.) *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. Yapı kredi Yayınları (ss. 476–491). İstanbul.
- Ünal, A. (2016a). *Hititçe-Türkçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*. Bilgin Kültür ve Sanat Yayınevi.
- Ünal, A. (2016b), *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence Müzik Dans Spor, Akrobasi Sirk ve Gladyatör Oyunları*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Tuncer, H., (2020). *Hititçe çivi yazılı metinlerde dokuma*. (Yayımlanmış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yiğit, T. (2007). Eski Hitit dönemine ait bir ferman, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, (41), 1–7.
- Yöndemli, F. (2004). *Tarih öncesinden günümüze yılan*. Piramit Yayıncılık.

